

Исабек Б.Қ.¹, Қозғамбаева Г.Б.²

*¹Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, профессор м.а.
Шымкент қ., E-mail: barsha73@mail*

*²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қаласы,
E-mail: gulnar.kozgambaeva@mail*

ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МӘДЕНИ ОРТАЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада алыс және жақын шетелде яғни саяси – экономикалық құрлымы әртүрлі елдерде өмір сүретін қазақ диаспорасының тұрмыс тіршілігі және мәдениеті қамтылған. Ақ және қызыл империя тұсында жүргізілген әртүрлі саясаттың салдарынан атамекеннен ажырап қалған қандастарымыз, бүгінде әлемнің әр түпкірінде өмір сүруде. Олардың ішінде әлеуметтік қыспақтарға ұшырап, тағдыр тәлкегімен барып қоныстанған қандастарымызбен қатар саналы түрде оқу, жұмыс т.б. мәселелер бойынша таңдау жасап, көшіп барған отандастарымыз да баршылық. Қазақ диаспорасы өкілдерінің атамекенге көшіп келуі, оларды әлеуметтік тұрғыдан қолдау көрсету, олардың Қазақстан Республикасының азаматтығын алуы және тағы басқа заңдар шешімін тапты. Бүгінде шетелдерде қазақ диаспорасының әртүрлі мәселелерге байланысты басын қосатын қазақ мәдени орталықтары бар. Қазақ мәдени орталықтары Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы және «Отандастар қоры» тікелей байланыста жұмыстар атқаруда. Қазақ мәдени қоғамдар мен Қауымдастық және «Отандастар қоры» бірлікте қазақ диаспорасының өзекті мәселелерін шешуде атқарып жатқан жұмыстарының кейбірі мақалада қамтылған.

Түйін сөздер: қауымдастық, қазақ мәдени орталықтар, этникалық қауымдастық, диаспора.

Issabek B.K.¹ Kozgambayeva G.B.²

*¹South Kazakhstan state pedagogical university, associate professor,
Shymkent, E-mail: barsha73@mail.*

*²al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, E-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.*

KAZAKH DIASPORA AND KAZAKH CULTURAL CENTERS

Abstract

The article contains the culture and life of the Kazakh diaspora living in the countries of near and far abroad, that is, in various countries of the political and economic structure. Due to the different policies pursued under the white and red empires, our compatriots, who were forced to leave their homeland today live in different parts of the world. Among them there are those who have moved due to social crises, by the will of fate, and there are also people who have made a choice on the issues of conscious learning, work, etc. The laws of moving representatives of the Kazakh diaspora to their homeland, providing them with social support, and acquiring citizenship of the Republic have been resolved in Kazakhstan and others. Today there are Kazakh cultural centers abroad that unite the Kazakh diaspora on various issues. Kazakh cultural centers work in close contact with the World Association of Kazakhs and the Otandastar Foundation. Some of the works carried out in the unity of the Kazakh cultural society and association and the "Otandastar Foundation" in solving urgent problems of the Kazakh diaspora are presented in the article.

Key words: association, Kazakh cultural center, ethnic community, diaspora

Исабек Б.Қ.,¹ Қозғамбаева Г.Б.²

*¹Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, и.о. профессора
г. Шымкент, E-mail: barsha73@mail,*

*²КазНУ имени Аль –Фараби,
Казахстан, город Алматы, E-mail: gulnar.kozgambaeva@mail*

КАЗАХСКАЯ ДИАСПОРА И КАЗАХСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕНТРЫ

Аннотация

В статье рассматривается жизнь и культура казахской диаспоры, проживающей в дальнем и ближнем зарубежье, т.е. в странах с различным политическим и экономическим укладом. Наши соотечественники, потерявшие свою родину в результате различной политики, проводившейся во времена царской и красной империй, сегодня живут в разных частях света.

Среди них, наряду с нашими соотечественниками, подвергшимися социальному давлению и невзгодам, есть много наших соотечественников, которые сознательно сделали выбор по ряду вопросов, таких как учеба, работа и т.д. Нашли решение вопросы иммиграции казахской диаспоры, их социальной поддержки, приобретения гражданства Республики Казахстан и других законов. Сегодня за рубежом существуют казахские культурные центры, где казахская диаспора встречается для решения разных вопросов. Казахские культурные центры работают в прямом контакте с Всемирной ассоциацией казахов и Фондом «Отандастар» (соотечественников). В статье освещаются некоторые работы казахстанских культурных обществ, Ассоциации и «Фонда соотечественников» в решении актуальных проблем казахской диаспоры.

Ключевые слова: ассоциация, казахский культурный центр, этническое сообщество, диаспора.

Еуразия құрлығы үстінде көсіліп жатқан қазақ деген этникалық қауымдастықтың ел болып, халық болып құрылғанына да көптеген ғасыр болғаны мәлім. Тарихи дамуы барысында қазақ халқы түрлі соқпақтар мен дүрбелендерге толы жолдардың ауыр сынақтарынан өтті.

XX ғасырдағы тарихи оқиғалар қыспағының қазақ халқына ауыр болғанын еске ала отырып, сол кезеңнің үдерістері ұлт тарихында жаңа құбылыстарды туындатқанын атап өтуге болады. «Қазақ диаспорасы» деп аталатын этникалық қазақтардың шоғырлары әлемнің көптеген елдерінде қалыптасты. Олар шет елде, бөтен ортада өмір сүргенімен өздерінің әдет-ғұрыптарын сақтаған. Соның ішінде алыс шетелдердегі қандастарымызана тілінде мектеп болмағандықтан тұрмыста және тіршілік басқа тілде сөйлеп, бөге тілде мектепке барғандықтан жастар ана тіліне шорқақ болуы заңдылық. Қазіргі тәуелсіздіктің нығая түскен заманында 1992 жылы құрылған Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы осы үлкен қауыммен терең байланыста. Шет елдегі қандастарымыз салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарын сақтауға, ал жастар ана тілін үйренуге ниетті. Сондықтан осы мәселелерді шешу мен жүзеге асыруда Қауымдастық пен «Отандастар қоры» тарапынан көмек көрсетіліп, жұмыстар атқарылуда.

Саяси – экономикалық құрлымы әртүрлі елдерде өз қандастарынан бөлек ортада өмір сүріп отырған қазақтардың үлкен бір қауымын Орта Азиядағы қазақтар құрайды. 2000 жылдың қарсаңындағы мәліметтерде Өзбекстанда 990022, Түркіменстанда 98000, Қырғызстанда 42557, Тәжікстанда 2000 қазақ болғандығын көрсетеді [1,256.] Қандастарымыздың шамамен 350 мыңы Қарақалпақстан автономиялы Республикасында орналасқан. Ташкент, Жызақ, Бұқара, Науаи облыстарын да тұтас ауыл, аудан болып қазақтар тұрады. Өзбекстандағы қазақтар – өзбек, орыс, тәжік этностарынан кейінгі төртінші орында. Қазақтардың үлес салмағы республиканың жалпы халқының 4 пайызын құрайды. Өзбекстан жеріндегі қазақтардың басым бөлігі Қазақстанмен шекарадағы аумақтарда тығыз қоныстанған. Сондықтан екі елмен арадағы байланыс қашанда үзілген емес. Бұл тарихи қалыптасқан этноаумақтық қоныстану. Өзбекстанның қай өңірінде болсын, қоныстанған қазақ диаспорасы этностық көпшілікті құрамайды [2,1256.].

2011 жылғы ресми мәлімет бойынша бұл елде 831 мыңнан астам қазақ бар. Яғни, Ташкент облысында - 340 мың, Қарақалпақстанда - 307 мың, Науаи облысында - 50 мың, Ташкент қаласында - 46 мың, Жызақ облысында - 31 мың, Бұқара облысында - 20 мың, Сырдария облысында - 15 мың, Хорезм облысында - 11 мың, Самарқандта - 5 мың, Сұрхандарияда - 2 мың, Қашқадарияда - 2 мың, Ферғана, Наманган, Андижан облыстарының әрқайысында 1 мыңдай қазақ тұрады [3,1086.].

Өзбекстанда тұрып жатқан ағайындар бүгінде өзбек елінің билігіне, мәдениетіне, ғылымына, руханияты мен әдебиетіне араласып жүрген талай қазақ бар. Өзбекстандағы Қазақ мәдени ұйымы құрылғалы бері игі істерге бастама болып келеді. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы Өзбекстан республикалық қазақ мәдени орталығы арқылы газет-журналдар, кітаптар таратуды үзбей жүзеге асырып келеді [4,496.].

Ташкент қаласында Өзбекстан республикалық қазақ мәдени орталығы орналасқан, оның бөлімшелері сол елдің 9 облысының 25 ауданында бар. Қарақалпақстандағы қазақ мәдени орталығын Шәудірбай Сәлиев басқарады. 2008 жылы Өзбекстан Республикасы қазақ мәдени орталық басшысы Марат Үкібаев басқарса, кейінгі уақытта Тұрсынәт Қалбаев басқарды. Өзбекстандағы қазақ мәдени орталығы Қазақстан Республикасының Ташкенттегі елшілігінің қолдауына сүйене отырып, көптеген іс-шаралар жүргізуде. Өзбекстанның жалпы білім беретін мекемелері латын графикасына көшуі, білім алуға қосымша қиындықтар туғызды. «Нұрлы жол» атты қазақ тілінде республикалық газет шығады. Өзбек теледидарынан «Замандас» атты қазақша хабар соңғы уақытта тұрақты көрсетіле бастады. «Асыл мұра» атты қазақша кітаптар шығаратын арнайы редакция бар. Бұл жұмыстардың негізгі ұйтқыларының бірі – сол елдегі Қазақ мәдени орталығы. Қазір бұл орталықтың Өзбекстандағы қазақтар тұратын барлық облыстарында бөлімшелер бар. Мәдени орталық Өзбекстан Республикасы Әділет министрлігінің тіркеуінен өтіп, заңды ұйым құқығын иеленген [3, 1086.].

Қырғызстанда 1999 жылғы ұлттық халық санағы бойынша 42 657 қазақтың 7546-сы ана тілін қырғыз тілі деп, 2449 – орыс тілі, 95 - өзбек тілі деп көрсеткен. Мұның себептерінің бірі қазақ диаспорасы жинақы тұратын аудандарда қазақ орта мектептері мен балалар мекемелері жоқ деуге болады, ана тілінде телерадио бағдарламалар таратылмайды [5,36.]. Ал 2009 жылғы есеп бойынша Қырғызстанда 33 мыңдай қазақ бар. Олардың басым көпшілігі (21 мың адам) Шу аймағы мен Бішкек қаласында тұрады. Ыстықкөл облысында - 10 мың, Талас облысында - 8 мың қазақ бар. Баткен, Ош, Жалал-Абад аймағындағы қазақтар 4 мыңға жуықтайды [6,105]. «Отан» және «Алаш» деген мәдени орталықтар 2010 жылы бірігіп Қырғызстан қазақтарының

қауымдастығы деген атпен қайта құрылды. Қырғызстан қазақтарының қауымдастығы Қырғызстан халықтары Ассамблеясының құрамында тұрақты жұмыс істеп келеді. Қырғызстан қазақтарының арасында ғалымдар, жоғары білімді мамандар өте көп[3,46].

Түркменстанның 5 облысындағы қазақ диаспорасы өкілдері ҚР Елшілігімен тікелей байланыс орнатқан. XX ғасырдың 20-30-шы жылдары әр түрлі қуғын-сүргіндерден Қызылорда, Маңғыстау, Атырау, Ақтөбеден бас сауғалап қандастарымыз Түркменстанға ауа көшкен. Кеңестік кезеңде олардың біразы атамекенге оралып, қалғандары сол елде тұрақтап қалды. Бүгінде Түркменстанда қазақ мектептері жабылған. Түркменстан қазақтарының Қазақстанмен байланыс жасауында ешқандай кедергі жоқ деуге болады[7, 1376].

Қытай Халық Республикасындағы тиісті мемлекеттік мекемелер мен диаспора мәселесін зерттеп жүрген қоғамдық ұйымдардың мәліметіне қарағанда, Қытайдағы қазақтар 1,200 миллионан - 2 млн адамға дейін [8,19-21]. Олар негізінен, Қазақстанмен шекаралас жатқан Шыңжаң-Ұйғыр автономиялы өлкесінің Қазақстанмен шекаралас Іле Қазақ автономиялы облысында, сондай-ақ, Тарбағатай, Алтай, Еренқабырға, Құмыл аймақтарында, Боратала Моңғол автономиялық облысында орналасқан Сондай-ақ, Ішкі Қытайға қарайтын Ганьсу өлкесінде де қазақтар бар. Қытайдағы қазақтар бұл елде жасайтын 57 ұлттың арасында 17-ші, ал мәдени ықпалдастық деңгейі бойынша 5-ші орынды иеленеді. Қазақстандық зерттеушілердің мәліметтері бойынша Қытай аумағында тұратын қазақтардың 80 пайызы 1949 жылдан кейін туылғандар. Қазақ этносының мәдени және жалпы білім алу деңгейінде айырмашылық көп. Осыдан жиырма жыл бұрынғы мәлімет бойынша: алты жастан жоғары қазақтар саны – 725 130 адам болған. Әртүрлі жоғары оқу орындарында 2 547 студент оқыған. Бірінші сатыдағы орта мектепте – 41 599, екінші сатыдағы орта мектепте – 124 781, бастауыш мектепте – 351 272 оқушы білім алған. Сауатсыз және шала сауаттылар саны – 203 448 адамды құраған екен. Қазақ ұлтының 50 пайызын құрайтын әйелдер арасындағы сауатсыздық ерлерге қарағанда 1,5 есе артық [9,586]. Қытайда жергілікті билік органдарында қазақ тілінің қолданылу аясы тарылып, ұлттық мектептер жабылған. Қытайдағы қазақтар бұл елде жасайтын 57 ұлттың арасында 17-ші, ал мәдени ықпалдастық деңгейі бойынша 5-ші орынды иеленеді. Шыңжаңдағы кино саласының, Ұлттық істер, Тіл және жазу, Аударма комитеттерінде қазақ бөлімдері жұмыс істейді... Кино саласында белгілі өнер иелері Ержан Мақпышұлы, Пәтиха Мәлікқызы, Мүтәліп Әміреұлы, Мүтәліп Әбдірахманұлы, Мақсат Кәдірханұлы, Жанар Сағатқызы т.б. Е. Мақпышұлы Қытай елі түсірген 28 сериялы «Шыңғысхан» фильмінде Наяха ноянның рөлін, 30 сериялы «Зуо-Зуң Таң» фильмде және «Жаңа әлемді жасау» атты 40 сериялы фильмде басты рөлдерді сомдайды. Ержан Бейжіңдегі Қытай мемлекеттік драма институтын актерлік мамандығы бойынша 1986 жылы бітіреді.

1991 жылы Қазақстандағы Т.Қ.Жүргенов атындағы Алматы өнер академиясының режиссура мамандығы бойынша оқуға түсіп, жақсы бітіреді. Е. Мақпышұлы Үрімжідегі Ұйғыр музыкалы театрының режиссері, әрі актері болып жұмыс істеуде[10,1376]. Жалпы, Қытайдағы қазақтардың ғылым-білім саласындағы деңгейі жоғары. Әсересе, қалалық жерде тұратын қазақтар оқуға, жоғары білім алуға айрықша мән береді. Қазақ, қытай тілдерінен басқа ағылшын, жапон сияқты шет тілдерді меңгерген қазақ жастары аз емес. Қытайдағы қазақтар төте(1965 жылдардан бастап 15 жылдай латын жазуын пайдаланған) жазуын (араб) пайдаланады [3, 1096]. Қытайда қазақ мәдени орталық жоқ. Кейбір елдерде орталық ашуға кедергілер бар. Мәселен, Қытай және Иран секілді елдер. Қытайда қазақ қауымының көптігі, олардың географиялық орналасуының тығыздығы және ұлттық тіл-жазуда білім беру жүйесі мен мәдениет жүйесінің жақсы жұмыс жасауының арқасында, ондағы қазақтарда ұлттық дәстүрлі эстетикалық және этикалық қағидаттар мен құндылық көзқарастары жақсы сақталып келген болатын. Бірақ Қытай қоғамында нарықтық экономикалық қатынастар қалыптасқаннан бері, әсіресе, ХХІ ғасырда қытай халқының да, ондағы қазақ халқының да өмір сүру философиясында үлкен өзгерістер орын алды. Сол өзгерістердің бірі-ондағы қандастарымыздың ұлттық этикалық қағидаттарының өзгерісінен анық байқалады. Қазіргі қытай қазақтарында халқымыздың дәстүрлі этикалық қағидаттары өзгеріске түсуде. Ол өзгерістердің ұлтымыздың сақталуы мен дамуына тиімді тұстары да, тиімсіз тұстары да бар. Бәлкім бұл өмірдің өз заңдылығының көрінісі шығар [11, 376].

Түркияда тұратын қазақтардың саны туралы мәліметтер әралуан. Түркиядағы қазақтар қауымдастығының берген мәліметі бойынша, бүгінде Стамбұлдың Зейтінбұрны ауданында 13400-дей қазақ тұрса, Гүлеш ауданын 6000 қазақ мекендейді екен. Сапагөй, Шекпенжер аудандарында - 1500-2000, Измирде 1000 қазақ тұрады екен. Жалпы, қауымдастықтың Түркияда 21500-22000 қазақ бар деп межелеп отырған жайы бар [12,126]. Түркия қазақтарының ата-бабалары ХІХ ғасырда Шығыс Қазақстан аумағы мен Қытайдың қол астындағы Шығыс Түркістан аймағында өмір сүрген. 1864 жылы Қытай мен Ресей патшалығы шекараны белгілегенде, олар Шығыс Түркістан жақта қалып қойған. Түркия қазақтарының ата-бабалары ХІХ ғасырда Шығыс Қазақстан аумағы мен Қытайдың қол астындағы Шығыс Түркістан аймағында өмір сүрген. 1864 жылы Қытай мен Ресей патшалығы шекараны белгілегенде, олар Шығыс Түркістан жақта қалып қойған. Түркия ауған қазақтың бірі Хасен Оралтай өзінің «Елімайлап өткен өмір...» еңбегінде: «1860 жылы Пекинде басталып, 1881 жылы Петербурда жалғасып, 1884 жылы Шәуешек қаласында келісілген, тарихи әдебиеттерде «Шәуешек Келісімі деп аталатын, орыс-қытай бөлісуінен бері «Шыңжаң-Xinjiang» «жаңа өлке» деп аталып келе жатқан өңірдің тұрғынымыз» - дейді [13, 126]. Олардың кәсібі - тері өндірісі, каучук бұйымдарын шығару, саудамен айналысу. Бұл елде қазақтардың бірнеше ұйымы бар: олар – «Түркиядағы қазақтар мәдени қоры», «Яссауи атындағы діни орталық», «Қазақ жастарының мәдени-білім орталығы», «Ауғанстаннан көшіп келген ағайындардың қоғамы». Түркиядағы бауырларымыздың біздің елшілікпен қарым- қатынастары жақсы. Түркия қазақтары мен Қазақстан Республикасы арасында 1991 жылдан бастап жан-жақты байланыстар дамып келеді. Түркияда тұратын қазақтары

үшін маңызды оқиғалардың бірі 1997 жылғы 28-29 наурызында өткен Кіші Құрылтай болды. Стамбулда құрылған Түрік қазақтарының қорына қала муниципалитеті үй-жай бөлген. Түрік қазақтарының қоры кабинеттеріне киіз үй, күнделікті қазақтың тұрмыстық заттары және Қазақ елі туралы әдебиеттер жинақталып қойылған. Қордың күшімен «Арман» журналы шығып тұрады[14,86]. Диаспораға әлеуметтік және экономикалық көмек көрсету мәселелерімен «Түркия қазақтарының қоғамы» айналысады, оның мәртебесі ұлттық-мәдени орталыққа тең. Түркияда басқа да қоғамдық ұйымдар жұмыс істейді: «Түрік қазақтарының әлеуметтік және мәдени дамуын қолдау қоры», «Қорқыт Ата қоры», «Шығыс Түркістан қоғамы» және «Ахмет Иассауи» қоры [15,101].

Түркияға қазақтардың көшіп баруы мен ол елде бейімделуіне байланысты көптеген түрік және қазақ тарихшыларының еңбектері жарыққа шықты. Түрік үкіметі қазақтарды құшақ жая қарсы алып, жер, жұмыс беріп күн көрісіне ықпал етті. Себебі түрік бауырларымыз қазақтарды түбі бір туысқан халық деп санайды. Төрткүл дүниені босқан қазақ босқындарын түсіністікпен қабылдап, оларға төлқұжат беріп, қаржылық көмек көрсетуінің арқасында қазақ диаспорасы Түркия республикасын екінші Отандары деп қабылдайды[16,326]. Бүгінде қазақ-түрік қатынастары бейбіт, достық пейілмен дамуда.

Қытайдың батыс бөлігін мекендеген қазақтардың бір бөлігі XIX ғ. II жартысында Моңғолия жеріне қоныстанды. Қоныстану себептерін анықтау үшін, Моңғолиядағы қазақтардың арасынан шыққан ғалымдар 1960 жылдардан бастап зерттеулер жүргізді. Ә. Миніс пен А. Сарай 1960 жылы жазған еңбектерінде керейлердің бір бөлігінің моңғол жеріне мекендеген уақыты жайлы көптеген құжаттарға сүйене отырып: «Қорыта келгенде, қазақтар Алтай тауының теріскей бетіне немесе Қобда өлкесіне 1868-1869 жылдары келгендігі және сонан бері тоқсан бір тоқсан екі жыл өткендігі даусыз» деген қорытынды жасайды[17,146]. Көрсетілген және басқадай мәліметтер И.Қабышұлы, З.Қинаятұлы, С.Рахметұлы, Х. Мухамадиұлы және т.б. ғалымдардың еңбектерінде көрсетілген. Моңғол еліне алғаш көшіп келгенде он мындай жаны бар, өсе келе 1990 жылдары 140-150 жеткен, төрт ұрпақ ауысқан, бір жарым ғасырға жуық уақыт тілі, діні, әдет-ғұрпы бөлек ұлттың ішінде өмір сүрген азғантай қазақтардың басқа ұлтқа сіңіп кетпей, өз тілін, әдет-ғұрпын сақтап қалуының сыры көп. Моңғолия үкіметінің тұрақты Парламенті Кіші Құрылтайдың 1940 жылғы 27 шілде күнгі № 37 - қаулысы бойынша қазақтардың Баян-Өлгей қазақ аймағы құрылды. Бұл тарихи оқиға Моңғолиядағы қандастарымыздың өміріндегі жаңа қадам болып, қазақтардың бір бөлігінің моңғол елінде тұрақтап қалуының негізі болып, бүгінгі Моңғолиядағы қазақ диаспорасының бір шоғырын қалыптастырды. ...Баян-Өлгей атты аймақ қазақтардың автономиялық құрылымы болмағанымен, аймақтағы халықтың көпшілігінің қазақтар болуы, қазақтардың бір жерде шоғырлануы, қазақтардың арасында басқа ұлт өкілдерінің аз болуы, аймақты көп жылдар бойы қазақ азаматтарының басқаруы, іс-жүрізу қағаздары, оқу қазақ тілінде жүруі, қазақ драма театрының болуы, тағы басқа жағдайлар қазақ диаспорасының өз тілін, әдет-ғұрпын таза күйінде сақтап қалуының негізгі себептерінің бірі болды[18,876].

Моңғолиядағы қазақ диаспорасы 1940 жылдан бастап 18 аймақтың бесеуінің әкімі, 6 аймақтың орынбасары сынды қызметтер атқарды. Қазақ халқы біліммен өнерде де, ғылыммен еңбекте де жалпы барлық қызмет пен өнер, мәдениет саласында моңғол еліне танылып, сол елдің өсіп өркендеуіне өзіндік үлес қоса білді. Моңғолиядағы қазақ диаспорасының басым көпшілігі өз ана тілінде оқиды. Моңғолия қазақтары тек тілге ғана емес, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін, қазақтың ұлттық ерекшелігін, ата кәсібі өте жақсы сақталғандығын айтуға болады. Байөлке аймағында ресми іс қағаздары, кеңсе жұмыстарының көбі қазақ тілінде жүреді. Байөлке аймағындағы басшылардың көбі қазақтар[19,596]. Уланбатыр қаласында өткен Моңғолия қазақтарының III Кіші құрылтайында тарихшы, ғалым И. Қабышұлы: «... Кеңес Одағы ыдырап, Қазақстан жеке бөлініп шыққан тұста бізге үлкен еркіндік берілді. Соның әсерінен Моңғолиядағы қазақтар Қазақстанға дүркіреп көшті. Бұл көшке Қазақстан Президенті арнайы ұшақтар бөлгені де баршаға мәлім. Бұл Қазақ елінің бізге жасаған тұңғыш қолдауы емес. Кеңес Одағының тұсындағы сонау 1924 жылдың өзінде бізге Қазақстаннан белгілі қоғам қайраткері Тұрар Рысқұлов келіп, жаңадан құрылған Моңғол мемлекетіне айқын жол көрсетіп, нақты көмек берген болатын. Яғни, біз Қазақстанды әрқашан да өзіміздің үлкен тірегіміз, дүниежүзіндегі қазақ ұлтының ұйытқысы, қарашаңырағы деп бағалаймыз. Ұлы Отан соғысы кезінде, Баян-Өлгей аймағы жаңа орнап жатқанда Қазақстанның мамандары мен мұғалімдері келіп бізге мектеп ашуға көмектескен, дәріс берген. Осының нәтижесінде Моңғолиядағы қазақ мектептері 1992 жылға дейін білім беруді Қазақстанның бағдарламасы бойынша жүргізіп келді. Бірақ қазір ол тоқталған» деп, атап өтті. Моңғолия қазақтарының мәдениеті де қазақ халқының біртұтас мәдениетінің құрамдас бір бөлігі. Соған орай, Моңғолиядағы қазақ мәдениетін, салт дәстүр әдеп ғұрпын зерттеу терең зерттеу жүргізілуде[20,96]. Моңғолияда қазақ тілінде «Шұғыла», «Жаңа өмір» деген журнал-газет шығады. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының ұйымдастыруымен телерадио хабарларын тыңдау үшін Кателко қондырғысы Баян-Өлгий аймағына орналастырылды. Соның нәтижесінде Қазақстанның барлық теледидарының хабарын мұндағы ағайындар толық көреді. Қазақстанға Моңғолияның түкпір-түкпірінде (Налайх, Эрдэнэт, Багануур) тұратын қазақтарды бірінші кезекте көшірген орынды. Себебі олар уақыт өте, ұлттық ерекшелігінен қол ұзу, қазақы қалпынан айрылу қаупі бар. Уланбатырда 2008 жылы ашылған Қазақстанның мәдени орталығында Қазақстан мәдениет күндері өтті. Ал Моңғолиядағы қазақ мәдени орталығы Баян-Өлгий аймағында орналасқан[21,396].

Қазір Еуропа елдеріндегі қазақтардың оннан астам мәдени қоғамдары бар. Олар өзара бірлесіп Еуропа қазақ қоғамдарының федерациясын құрған. Қауымдастықтың 20 жылдығына орай «Этникалық қазақтардың репатриациясы Қазақстан мемлекеті көші-қон саясатының құрамдас бөлігі ретінде: жетістіктері, мәселелері, оларды шешу жолдары» деген конференцияға саясаттану ғылымдарының докторы Абдулқаюм Кесижі қатысты. Оның Еуропадағы қазақ диаспорасының тарихы, қазіргі хал жағдайы мен келешегі туралы жасаған баяндамасында бірқатар мәселелерді ортаға салды. Соның бірі – Еуропадағы жаңа буын жастарының

ассимиляцияға ұшырау қаупі бар екенін атап өтті. Еуропада жастардың көпшілігі болашақта не ата-аналары келген Түркия және түрік мәдениеті салтымен өмірлерін жалғастыратын болады, немесе тұрған елдерінің мәдениетін және салт-дәстүрлерін қабылдап, оларға сіңісіп кетеді. Сондықтан, Еуропа елдеріндегі ата-аналарға жүктелетін міндет өте көп. Бірақ, өздері шетелдерде туып өскен осы ата-аналарға Қазақстандағы тиісті орындардың рухани қолдаулары қажеткендігі қамтылды [22].

Әлемнің 40 шақты елінде 5,5 миллионнан астам (бүгінде 7 миллион) қазақтың бір бөлігі Еуропаның оннан астам елінде өмір сүреді. Еуропадағы қазақ қоғамы қауымдастығының мәліметі бойынша, бүгінде ондағы қазақтардың басым бөлігі Түркиядан қоныс аударған бес мыңдай қазақ Германия, Франция, Швеция, Австрия, Голландия, Ұлыбритания, Норвегия және Дания сынды оншақты елдерде өмір сүруде.

1991 жылдан кейін Еуропаға Қазақстан, Қытай, Моңғолия, Ауғанстан, Иран және Түркиядан қоныс аударған және кәсіп іздеп, білім іздеп келген қазақтарды қоссақ, онда Еуропада жүрген бар қазақтың саны он мыңдай деп айтуымызға болады. 2011 жылы мамырда Еуропа қазақтардың бір бөлігі Германияның Кельн қаласында қазақтардың Еуропаға орналасуының 50 жылдығын атап өтті. Еуропадағы қазақ қоғамы қауымдастығының мәліметі бойынша, бүгінгі күні қазақ ең көп тұратын ел Франция. Бүгінде Францияда шамамен 2 мыңға жуық қазақ бар. Олар Париж қаласы және оның маңындағы кішірек аудандарда шоғырланған. Тек Париж қаласында 230- дай қазақ отбасы тұрады. Германияда жалпы 260 үй қазақ отбасы яғни 1500- ге жуық қазақ бар. Олардың ең көбі Кельн қаласында 160 үй қазақ отбасы, Мюнхенде 75 үй қазақ отбасы, Берлинде 30 үй қазақ отбасы, Гамбургте 10 үй қазақ отбасы және бірлі- жарымдап Дюссельдорф, Майнс секілді басқа қалаларда тұрады. Алайда Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейінгі жылдары Германияға қоныс аударған қазақтардың дәл саны қанша екендігі белгісіз болғандықтан бұл санға кірмегенін айту жөн. Бұдан кейінгі қазағы көп ел, ол- Швеция. Жалпы Швецияда 100-ге тарта қазақ отбасы бар яғни 600-ге жуық қазақтар тұрады. Ең көбі Вестерос қаласында 60 отбасы, Стокгольмде 25-30 отбасы, Гетеборг қаласында 10 отбасы тұрады. Олардың көбі Вестерос қаласындағы ток генераторын жасайтын зауытқа жұмыс істеуге келіп, сонда қалып қойған қазақтар[23,68б.].

Қазақтар 1970 жылдан бастап Лондонға қоныстана бастады. Бүгінде Түркиядан көшіп келген 45 қазақ отбасы, Қазақстанның өзінен келген 50-60- қа жуық қазақ үйі бар. Оның сыртында, Қытай, Моңғолиядан келген қазақтар да бар. Барлығы қазақы мейрамдарда, ұл- қыздарының той- томалағында бас қосып тұрады. Австрияда 30 шақты қазақ отбасы тұрады. Олардың көбі ел астанасы Вена қаласында тұрады. Жеке кәсіпкерлік, сауда- саттық, такси жүргізу секілді жұмыстармен айналысады. Австрия республикасының саяси, мәдени және экономикалық астанасы Вена қаласы. Австрияда 28 қазақ отбасы шамамен 150-дей адам тұрады. Олар Түркиядан, Қытай және Қазақстаннан қоныс аударған қандастар. Венада тұратын қазақтардың тұрмыс тіршілігі шығыс пен европа дәстүрінің араласып тоғысқан бейнесі сынды. Өйткені жастардың білім алуы мен киім кию үлгісі европалықтарша болғанымен, олардың үлкенге құрмет көрсетуі, әйел адамдарының орамал тағуы шығыстық үлгіде [24,18б.]. Онда тұратын ағайындарымыз дүкендерде, такси паркінде, байланыс бөлімінде, жұмыс істейді. Әр кім өзінің тұрмысына қарай Венаның әр ауданында тұрады және балалар ана тілін білмейді. Жалпы білім беретін мектептерді бітірген жеткіншек жастардың жоғарғы оқу орындарында білім алуға жағдайлары бола бермейді. Венада қазақтар аз болғанымен олардың ұйымшылықтары жақсы.

Франциядағы Қазақ мәдени қоғамы осы елде тұратын қазақтардың тізімін жасап, жарыққа шығарған. 1960-жылдардың ортасында қазақтар түрік еңбек көші-қонының құрамдас бөлігі ретінде Германияға көшіп келе бастады. Германиядағы қазақтар: Мюнхенде - 60 отбасы, **Кельнде** - 90, Гамбургте – 4 отбасы, Батыс Берлинде – 20 отбасы, Хайдельбергте – 1 отбасы, Майнцте - 2 отбасы тұрады. Германияда өскелең қазақ жастарының арасында мәдени-білім беру шараларын өткізу үшін Мюнхен мен Кельнде екі қазақ қоғамы бар. Ондағы қазақтар отбасында түрікше, балалары немісше сөйлеседі. 2010 жылы Берлиндегі Гумбольд университеті жанында ашылған «Қазақстан және қазақ тілі» қызмет етіп жатқан Лекторат қазақ диаспорасының жастарына ана тілін үйренуге, Қазақстанның тарихын және қазіргі заманғы дамуымен танысуға мүмкіндік береді. Абдул Каюм Кесенжи өз сөзінде еуропалық отандастардың басқосуларын өткізу соңғы он жылда жақсы дәстүрге айналып отырғанын атап өтті. Оның басты мақсаты – өз елінің ұлттық мұрасы мен мәдениетін жастардың естеріне салу [25].

Ұлыбританиядағы қазақтар Лондонда, Рединг және тағы басқа да қалаларында тұрады. Онда тұрып жатқан шамамен 45 қазақ отбасы. Ұлыбританиядағы қазақтардың басым бөлігі сол елдің азаматтығын алған. Негізінен түрік салт-дәстүрлеріне жақын қазақы негіз сақталған. Әрбір отбасында екі үштен балалары бар, олар 3 тілде (қазақ тілінде, ағылшын тілінде және түрік тілінде) сөйлейді [23,105б.]. Салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары олардың бұрынғы тұрған елдерінен көп нәрсе алғандығын білдіреді. Қазақстанның елшілігі жанынан қазақ тілін үйрену жетілдірмесі ұйымдастырылған, бұл әрине жастарға ана тілін оқып-үйренуге зор көмек болып отыр. 2004 жылы Лондонда қазақ мәдени қоғамы құрылып, белсенді жұмыс атқарылуда.

Венгрияның Карцаг қаласында тұратын қыпшақтар 2007 жылдан Дүниежүзі қазақтар қауымдастығының Венгриядағы құрылған филиалын ондағы қыпшақтар одағының Президенті Шандор Фазекеш басқарады. Венгрияда 300 мыңдай қыпшақ бар. Сондай-ақ «Барс» қоғамы құрылған. Оны Оңайша Мендоки басқарады [26, 12 б.].

Ал Голландияда 10 отбасы тұрады. Қазақ мәдени қоғамын бұрын Мауей Бодур ағамыз басқарып келген. Қазір Айдар Ербол деген ағамыз жалғастыруды. Даниядағы қазақтардың негізгі құрамы Ауғанстаннан шыққандар. Даниядағы қазақ мәдени қоғамын Абдулсалам Егембет басқарып келеді. Ал Норвегияда 12 қазақ отбасы бар, ондағы қазақ мәдени орталығын көп жылдан бері Махмұд Башташ басқарып келеді. Ақпарат беруші қазақтардың мәліметтеріне сәйкес қазіргі кезде Швецияда алпыстан астам қазақ отбасы тұрады, негізінен Түркиядан

барғандар. Олар Стокгольмде, Вастераста, Гетеборгте тұрады. Соңғы уақыттары олардың саны осы елдің азаматтарымен некеге тұрған Қазақстаннан келген қазақтармен толығуда. Швеция астанасы Стокгольм қаласында да біраз қазақ отбасылары бар. Бүгінде қандастарымыздың саны тез өскен елдің бірі - Швеция. Ондағы қазақ мәдени қоғамы Ибраги Қосшы басқаруда. Швециядағы қандастар 2007 ж. қазақ мәдени орталықтарының ғимаратын ашты [26, 133-135б.].

АҚШ-тағы қазақтар Қазақстан республикасы қазақтарының АҚШ азаматтарымен жасалған этникааралық некелерінен құралған отбасылар, сондай-ақ америкалық өкіметтің Қазақстанның көрнекті ғалымдары мен мамандарына осы елде тұрып, қызмет ету мүмкіндігін беруі арқасында сол елде тұрып жатқан қандастарымыз құрайды. Ол елдегі қазақтардың саны аздығынан және америкалық қоғам тіршілігінің барлық саласына ықпал ету мүмкіндігі болмағандығынан маңызды проблемаларын бірлесе шешуге болатын өз қоғамы жоқ Индиана университетінің (Блумингтон) жанынан қазақ студенттік ассоциациясы құрылды. Бұл ұйым жыл сайын наурыз мерекесін тойлайды, қазақ халқының салт-дәстүрлерімен және әдет-ғұрыптарымен таныстырады, тақырыптық конференциялар өткізеді [3, 110б.].

«Отандастар қорының» тапсырысы негізінде «Қоғамдық пікір» зерттеу институты 2019 жылы жүргізген әлеуметтік сауалнамалардың нәтижесінде Қазақстанға қоныс аударғысы келетін қандастардың да санын анықтады. Нақтырақ айтсақ, Өзбекстандағы 1,5 миллион қазақтың 37,6 пайызы немесе 564 мың адам, Ресейдегі 1 миллион қазақтың 12,3 пайызы немесе 123 мың адам, Моңғолиядағы 130 мың қазақтың 24,7 пайызы немесе 32 мың адам атажұртқа оралғысы келеді. Бұдан бөлек Қытайдағы саясатқа байланысты 800 мың қазақ құжаттарын түгендеп, Қазақстанға көшуге дайын отыр [27].

Қортындылай келе, бүгінде алыс - жақын өркениеті дамыған шет елдерінде қазақ диаспорасы өмір сүруде. Олардың ішінде әлеуметтік қыспақтарға ұшырап, тағдыр тәлкегімен барып қоныстанған қандастарымыз бен саналы түрде таңдау жасап, көшіп барған немесе оқу мен кәсіптің көзін іздеп барып, қалып қойған отандастарымыз да жеткілікті. Бүгінде 5 миллионнан (7млн) астам диаспора өкілдерін құрайтын отандастарымыз бір қауым ел болды. Шетелдерде құрылған мәдени орталықтар және Қауымдастық пен Отандастар қоры бірлесе отырып, қазақ диаспорасына байланысты өзекті мәселелерді шешуде атқарып жатқан жұмыстар бүгінде нәтижелі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қалишабаева Б.К. *Орта Азия қазақтары (ғылыми этнографиялық еңбек) тарих.ғыл.докт. дис.-Алматы, 2010. – 301 б.*
- 2 Қобландин Қ.И., Г.М. Меңдіқұлова *Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы. – Алматы: ДҚК, 2009. -296 бет.*
- 3 Балғабаев С. *Қазақ диаспорасының қазіргі жағдайы және болашағы. // Алтын бесік. № 4. - 2012. – 104- 111 бб.*
- 4 Қалбаев Т., *Өзбекстандағы қазақ мәдени орталығы, Ташкент//Алтын бесік 2017. - №5. - 48-50 бб.*
- 5 Сұлтанәлі Балғабаев *Атажұртта оқып талай қазақ баласы // Қазақ елі. 2003. - №13.5- бет.*
- 6 Мамашев Т. *Қауымдастық - қазақтың бір отауы. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы - Алматы, 2008 - 243 б.*
756. Мұқиев О. *Елін сүйгеннің еңсесі биік.// Астана хабары. -2005.-27 қыркүйек.4-бет.*
- 8 Шәкенұлы Ж. *Қытайдағы қазақтар. - Алматы: Атажұрт, 2007.-250 бет.*
- 9 Мұхаметқанұлы Н. *Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы(1860-1920ж.ж.) –Алматы: Қазақ, 2000. – 307 б.*
- 10 Мұқан А. *Қытай қазақтарының кино өнері. // Алтын бесік. № 4. - 2012. – 70-71бб.*
- 11 Мұхаметқанұлы Н. *Қытайдағы қазақтардың этикалық қағидаттарындағы өзгерістер. // Қазақ диаспорасының заманауи эстетикалық және этикалық құндылықтары. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 216 б.*
- 12 Тасболатова К. *«Түркия қазақтары: қазақтығын сақтап қала ма?» // Түркістан. 2007. – №21.*
- 13 Оралтай Х., *Елімайлап өткен өмір. - Ыстанбұл. 1999. -520б.*
- 14 Қара Ә. *Түркиядағы кіші құрылтай //Алтын бесік. 1997. - №11. -8-9 бб.*
- 15 *Қауымдасқан қазақтың Қалдарбегі. - Алматы: ДҚК, 2005. -198 б.*
- 16 Қалишабаева Б.К., Бейсегүлова А.Қ. *Түркия қазақтары: (этикалық тарихы, этнографиялық ерекшеліктері). Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 184 бет.*
- 17 Мініс Ә., Сарай А. *МХР Баян-Өлгей аймағының қазақ халқы тарихынан. - 14б.*
- 18 Қинаятұлы З. *Моңғолиядағы қазақтар. I том. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы. – 2001. – 320 б.*
- 19 Қозғамбаева Г. *Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы. –Шымкент: Нұрлы-бейне баспасы -2006. - 101бет.*
- 20 Базарбайұлы С. *Моңғолия қазақтарының үшінші құрылтайы. Алтын бесік. -2015 №5(74). 8-15бб*
- 21 Баймолда Д. *Қазақ көші. – Алматы: Нұр-Принт баспа орталығы, – 2013.–308бет.*
- 22 Төлебаев Б. *Тонның ішкі бауындай //Ана тілі. 2016.– №11(1311).*
- 23 Баймолда Д., *Еуропадағы қазақтар (тарихы мен бүгінгі жағдайы)- Алматы: ДҚК «Атажұрт» баспа орталығы, 2015.- 192 бет.*
- 24 *Қастар Сарқытқан Вена қазақтары.//Алтын бесік. – №8, –2014. -17-19бб.*

25 Кельнде Еуропа қазақтарының киші Құрылтайы өтті. // <https://kaz.365info.kz/kyolnde-europa-aza-taryny-kishi-ryltajy-tti-2060> 11.04.2020.

26 Мамашев Т. Алыстағы ағайын. – Алматы, – 2008. -223 бет.

27. Бақытбек Қадыр. Атажұртқа келген қазақ артта қалған ағайынға алтын көпір//. Егеменді Қазақстан. Б 31.03.2020, <https://turkystan.kz/article/101098-atazh-rt-a-kelgen-aza-artta-al-an-a-ajyn-a-altyn-k-pir?>

List of references:

- 1 Kalshabayeva B. K. *Kazakhs of Central Asia (scientific ethnographic work) history.science.doct. dis.* - Almaty, 2010. - 301 P.
- 2 Koblandin K. I., G. M. Mendykulova *history and modern development of Kazakhs in Uzbekistan.* - Almaty: DBK, 2009. -296 pages.
- 3 Balgabayev S. *current state and prospects of the Kazakh diaspora.* // *Golden Cradle.* № 4. - 2012. – 104- 111 Ed.
- 4 Kalbayev T., *Kazakh Cultural Center in Uzbekistan, Tashkent* // *Altyn besik* 2017. - No. 5. - op 48-50.
- 5 Sultanali Balgabayev *read a lot of Kazakh children in Atazhurt* // *Kazakh Eli.* 2003. - Page No. 13.5.
- 6 Mamashev T. *The Association is one of the Kazakh families.* *World Association of Kazakhs-Almaty,* 2008-243 P. 756. Mukiev O. *the highest is the one who loves his country.*// *Message from Astana.* -2005. -27 September. Page 4.
- 8 Shakenuly zh. *Kazakhs in China.* - Almaty: Atazhurt, 2007.-250 pages.
- 9 Mukhametkanovich N. *social history of Kazakhs in China (1860-1920)*-Almaty: Kazak, 2000. - 307 P.
- 10 Mukan A. *The Art of cinema of the Kazakhs of China.* // *Golden Cradle.* No. 4. - 2012. - 70-71B.
- 11 Mukhametkanovich N. *changes in the ethical principles of Kazakhs in China.* // *Modern aesthetic and ethical values of the Kazakh diaspora.* - Almaty: FSDI of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan, 2013. – 216 P.
- 12 Tasbulatova K. *"Kazakhs of Turkey: will they preserve their Kazakh identity?"*//*Turkestan.* 2007. – №21.
- 13 Oraltai H., *The Life of the past. "I'm sorry."* 1999. - 520b.
- 14 Kara A. *small kurultai in Turkey* // *Golden Cradle.* 1997. - №11. -8-9 Ed.
- 15 Associate Kazakh Kaldarbek.- Almaty: DBK., 2005 .-198 P.
- 16 Kalshabayeva B. K., Beisegulova. *Kazakhs of Turkey: (ethnic history, ethnographic features).* Almaty: Kazakh University, 2013. - 184 pages.
- 17 riding A., Saray A. *from the history of the Kazakh people of the Bayan-Ulgei region of the MHR.* - 146.
- 18 Kinayatuly Z. *Kazakhs in Mongolia. Volume I.* - Almaty: *World Association of Kazakhs.* – 2001 – - 320 P.
- 19 Kozgambayeva G. *history of the Kazakh diaspora in Mongolia.* - Shymkent: Nurly-video publishing house -2006. - 101bet.
- 20 Bazarbayuly S. *the third kurultai of Kazakhs of Mongolia.* *Golden Cradle.* -2015 №5(74). 8-15bb
- 21 Baimolda D. *Kazakh migration.* - Almaty: Nur-print publishing center, - 2013. - 308bet.
- 22 Tolebayev B. *The Inner strap of the tone* // *native language.* 2016.– №11(1311).
- 23 Baimolda D., *Kazakhs in Europe (history and current status)*- Almaty:Atazhurt publishing center of the DF, 2015. - 192 pages.
- 24 *Viennese Kazakhs with exhausted eyebrows.*// *Golden Cradle.* - No. 8, -2014. -17-19b.
- 25 *a small Kurultai of European Kazakhs was held in Cologne.* // <https://kaz.365info.kz/kyolnde-europa-aza-taryny-kishi-ryltajy-tti-2060> 11.04.2020.
- 26 Mamashev T. *distant brothers.* - Almaty, - 2008.-223 pages.
27. Bakytbek Kadyr. "I don't know," he said. *Sovereign Kazakhstan.* B 31.03.2020, <https://turkystan.kz/article/101098-atazh-rt-a-kelgen-aza-artta-al-an-a-ajyn-a-altyn-k-pir?>